

GABRIËL VAN **RUW**
DEN BRINK
ONTWAKEN
UIT EEN
NEOLIBERALE
DROOMEN DE
EIGENHEID
VAN HET
EUROPESE
CONTINENT

2020 Prometheus Amsterdam

Ter herinnering aan mijn ouders

Rien van den Brink (1923-2013) en

Beatrijs van den Brink-Vandepoel (1926-2019)

die hun leven aan schilderkunst en beeldhouwkunst wijdden

en het vermogen hadden om haaks op de normale gang van zaken te gaan staan.

Woord vooraf

Kim Putters

De gele hesjes en protesten van het Malieveld tot in Parijs domineren al een tijdje het beeld. Alhoewel er heel verschillende oorzaken voor boosheid en onbehagen kunnen zijn, lijkt het een uiting van fundamenteel veranderende maatschappelijke verhoudingen in onze westerse samenleving. Het voorliggende boek gaat daarop in.

In de naoorlogse periode is veel aandacht uitgegaan naar het optimaliseren van zowel de individuele vrijheid van burgers om hun leven in te richten zoals zij dat zelf wenselijk vinden, als de gelijke rechten van verschillende bevolkingsgroepen. Die vrijheid en gelijkheid zijn in hoge mate bereikt, maar wat delen we nog met elkaar?

Die vraag kwam in de SCP-studie *Denkend aan Nederland* (2019), vooral bij de jongere generatie, prominent naar voren: voelen we ons nog verbonden? Jongeren blijken in sterke mate op zoek naar wat ons drijft en verbindt met elkaar. Daar horen tradities en symbolen bij, zoals dodenherdenking of de Delta-werken, maar ook hoe we met elkaar op een respectvolle en solidaire wijze denken samen te leven.

Groeiende tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen, een gebrek aan respect en verruwing van de omgangsvormen worden breed in de bevolking als bedreiging van de gemeenschapszin beschouwd. Hetzelfde geldt voor globalisering, waarbij open grenzen en sterke internationale afhankelijkheden het gevoel versterken weinig grip op de toekomst te hebben. De behoefte aan verbinding wordt er niet minder op.

Het voorliggende boek geeft een haarscherpe analyse van de oorzaken. Vanaf de jaren tachtig werden burgers steeds vaker beschouwd als klant van publieke voorzieningen die op basis van een contract met rechten en verplichtingen hun eigen verantwoordelijkheid na moesten komen. Met de principes van *New Public Management* in de hand werden de zorg en zekerheid op een meer marktgerichte en gedecentraliseerde wijze georganiseerd, vanuit het idee dat het maatwerk, kwaliteit en efficiëntie zou bevorderen. Omgeven met regels om kostenstijgingen, fraude en overvraging te voorkomen, dus ook vanuit een zeker wantrouwen richting de burger.

Van den Brink schetst in dit boek dat de keerzijde van deze beleidstheorie is dat waarden als zorgzaamheid en betrokkenheid naar de achtergrond werden gedrukt, terwijl ze van oudsher heel wezenlijk zijn in de ordening van onze Nederlandse samenleving en het thuisgevoel van Nederlanders. Bijvoorbeeld in de vele verenigingen en coöperaties die ons land rijk was in sectoren als de zorg, het onderwijs en sociale zekerheid. Het hield lange tijd de overheid en de markt op afstand. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is dat maatschappelijk middenveld steeds meer gefragmenteerd geraakt en zijn overheid en markt juist dominantier geworden. We zien her en der opnieuw dergelijke coöperatieve verbanden ontstaan, zoals zorg- en duurzaamheidscoöperaties, maar het beleid van de afgelopen decennia heeft eerder de concurrentie en individuele rechten of verantwoordelijkheden steviger verankerd, dan de samenwerking en gedeelde verantwoordelijkheid.

De twijfels nemen echter toe over het samenlevingsmodel waar de gemeenschap in hoge mate uit weggeredeneerd is en zelfredzaamheid als onbetwistbaar uitgangspunt bovenaan is gezet. Zeker in regio's waarin de vergrijzing snel toeneemt. In gebieden waarin mantelzorg en ondersteuning voor kwetsbare groepen noodzakelijk en urgent zijn, ontstaat een toenemende behoefte aan meer samenwerking en samenspraak tussen burgers, instellingen, bedrijven en overheden.

De roep om regionale samenwerking, die in de zorg en de arbeidsmarkt steeds luider klinkt, is obligaat als er niet een fundamentele doordenking van ons samenlevingsmodel aan ten grondslag ligt: welk mensbeeld domineert, welke rolverdeling tussen overheid, markt en samenleving is wenselijk? Waar bewegen we naartoe als samenleving, als collectief verband in een steeds opener wereld?

Dit boek maakt duidelijk dat onze opgave erin is gelegen om de ordening van onze samenleving opnieuw te doordenken, waar het gaat om de economische, maatschappelijke en politieke verhoudingen. Een economisch model met duurzaamheid en verantwoorde groei als basis. Een maatschappelijk model met onderlinge betrokkenheid en zorgzaamheid als uitgangspunt. Een politiek model met wederkerigheid en vertrouwen als startpunt.

Om dat te bereiken zijn verbindingen nodig tussen politiek, samenleving en bedrijfsleven. Het vraagt van bedrijven om zich niet ondergeschikt aan de politiek te gedragen, maar wel te laten zien wat zij bijdragen aan collectieve voorzieningen en het maatschappelijk belang. Het vraagt van burgers om solidair met elkaar te zijn en te delen. Het vraagt van politici om de politieke samenwerking en compromisvorming als kern van onze democratie te beschouwen.

Het lijken dus de aloude principes die in de Nederlandse samenleving dominant waren, maar die in de achterliggende periode naar de achtergrond verdwenen. De jongere generatie accepteert niet langer het wegstijven, die zoekt verbinding. Het is tijd voor een nieuw sociaal contract, niet terug naar vroeger, maar wel met principes van wederkerigheid, solidariteit en verbinding als uitgangspunt.

Gabriël van den Brink helpt ons met dit boek bij het vinden van een uitdagend, inspirerend en bovenal realistisch perspectief op die principes en wat ze kunnen betekenen voor de ordening van onze moderne samenleving. Dat verdient grote waardering. Ik hoop dat het boek veelvuldig besproken zal worden, want het komt op een belangwekkend moment in de tijd: de bal ligt op de stip.

1

Waarom wij in verwarring zijn

Sinds het uitbreken van de coronacrisis heb ik geworsteld met de vraag of het publiceren van Ruw ontwaken uit een neoliberale droom op dit moment wel passend is. Er zijn nu zo veel problemen en urgente zorgen dat we nauwelijks ruimte hebben voor de vraag hoe ons land de afgelopen decennia veranderde. Dus ik dacht bij mezelf: publiceer je boek maar niet, of pas over een paar jaar als de catastrofale gevolgen van deze ramp enigszins verwerkt zijn. Daar staat tegenover dat mijn boek wellicht kan helpen om te begrijpen wat ons dezer dagen overkomt. Het is duidelijk dat de kanteling die wij momenteel meemaken zich al enige tijd aandienende. In die zin zou publicatie van het boek juist zinvol zijn. Medio april besloot ik de knoop door te hakken. Mijn voornaamste overweging was dat het kernthema van mijn boek – de vraag of we mensen als zelfredzame individuen of als leden van een gemeenschap moeten opvatten – met de huidige crisis volop aan de orde is. Het betekent niet dat ik het drama van de afgelopen maanden heb voorzien. Ook ik werd volledig overvallen door de verwoestingen die het coronavirus aanrichtte en vermoedelijk nog geruime tijd blijft aanrichten. Niettemin beseftte ik vorig jaar rond deze tijd dat de uiterste houdbaarheidsdatum van onze maatschappelijke orde met rasse schreden naderde. Het leek me dan ook goed om geen enkele verandering aan te brengen in de tekst die ik eind 2019 naar de uitgeverij stuurde. Wel voegde ik een kort nawoord toe om de gedachtegang van Ruw ontwaken uit een neoliberale droom te verbinden met de crisis die ons nu bezighoudt. Een en ander draagt hopelijk bij aan het doordenken van de enorme uitdagingen die op ons afkomen.

De droom uit de titel van dit boek duurde drie decennia en toen... was hij plotseling voorbij. Na het vallen van de Berlijnse Muur ontwaarde menig een stralend vergezicht. In de eerste plaats op politiek vlak, want alle landen zouden onze liberale democratie verwelkomen. Ook al bleef de geschiedenis bestaan, het tijdperk van de totalitaire verleidingen was definitief voorbij. In de tweede plaats op economisch vlak, omdat marktwerking alle problemen ging oplossen. De nationale staat hield het misschien nog even uit maar zou in de toekomst een bescheiden rol krijgen. In de derde plaats op technologisch vlak, omdat de digitale revolutie ons leven ingrijpend ging verbeteren. De nieuwe mogelijkheden voor een vrije uitwisseling van informatie, ervaringen en denkbeelden zouden tot ongekende culturele bloei leiden. Er waren hooguit een paar wolkjes te zien – vragen met betrekking tot het milieu – maar die zouden we gegeven de mogelijkheden van het nieuwe tijdperk vast en zeker oplossen. Voor het overige zagen we een strakke blauwe lucht. Inmiddels zijn we dertig jaar verder en komen er zo veel problemen op ons af dat haast niemand zich het toenmalige optimisme kan herinneren. Wat is er in hemelsnaam gebeurd?

Laten we eerst vaststellen dat de neoliberale droom inderdaad in duigen ligt. Op elk van de zojuist genoemde vlakken maken we momenteel een zware crisis door. We merken helaas dat de liberale democratie op vele plaatsen in het defensief verkeert dan wel onvoldoende functioneert. In meerdere landen kwamen autocraten aan de macht. Zij organiseren weliswaar verkiezingen maar ze lappen alle wezenlijke democratische beginselen en vrijheden aan hun laars. Verder zien we overal in Europa de opkomst van rechts-populistische bewegingen en wel in een mate die je dertig jaar geleden voor onmogelijk gehouden had. Andere verrassingen waren de Brexit, die ons in 2016 overviel, en de verkiezing van Trump als president van de v.s. Daaruit bleek dat grote delen van de bevolking in die landen de overwegend neoliberale koers van hun bestuurlijke elite afkeurden. En hoewel de gewelddadige protesten in Chili, Frankrijk of elders ter

wereld elk hun specifieke achtergrond hebben, maken ze in elk geval duidelijk dat de geloofwaardigheid van het tot dan toe gevoerde beleid ten einde is. Gelukkig liggen onze democratische vrijheden in Nederland niet onder vuur. Toch kan niemand volhouden dat de politiek hier naar behoren functioneert. Wat dat betreft lijkt de grote winst van Forum voor Democratie begin 2019 een teken aan de wand. En anders is er wel het schandalige gedrag van onze Belastingdienst die duizenden ouders als regelrechte fraudeurs behandelde. Nee, zo heel zonnig ligt de politieke democratie er inmiddels niet meer bij.

Die conclusie geldt evenzeer als het om economische ontwikkelingen gaat. Een van de vervelendste verrassingen was uiteraard de crisis die in 2008 begon en die door vrijwel niemand werd voorzien. Daarnaast waren er strubbelingen van financiële aard en hun merkwaardige gevolgen. Wie had kunnen bedenken dat de rente voor spaargelden nog eens 0 procent zou zijn? Verder moesten we afscheid nemen van het idee dat het invoeren of bevorderen van marktwerking iedereen ten goede komt. In 2019 lieten vele groepen weten dat de problemen hun boven het hoofd groeiden. De ene week trokken duizenden boeren naar het Malieveld, de week daarop de leerkrachten en weer een week later bouwend Nederland. Opnieuw geldt dat er vele factoren bij hun problemen meespelen maar niemand gelooft dat de markteconomie dat allemaal gaat oplossen. En dan heb ik nog niets gezegd over het enorme probleem van de klimaatverandering en alle vragen die daaruit voortvloeien. Gaandeweg beseffen we dat we onze doelen inzake opwarming en milieubehoud nooit gaan halen als we het huidige economische systeem intact laten. De uiterste houdbaarheidsdatum van het aandeelhouderskapitalisme lijkt inmiddels wel bereikt. Het is niet voor niets dat 181 vooraanstaande ondernemingen in de vs de afgelopen zomer hun verklaring tekenden waarin ze de maatschappelijke betekenis van ondernemingen benadrukten.

Ten slotte kampen we met een crisis op mentaal gebied. Wellicht werden we de afgelopen decennia zelfstandiger maar intus-

sen namen ook de problemen toe. Vele Nederlanders lijden aan eenzaamheid of laten zich wegens depressieve klachten behandelen. De druk om op alle gebieden van het leven een topprestatie te leveren neemt toe, onder meer doordat mensen zichzelf voortdurend vergelijken met anderen van wie ze geloven dat ze meer succes hebben. Wie had ooit gedacht dat ongeveer een kwart van onze studenten gebukt zou gaan onder een burn-out? Helaas zijn de problemen niet alleen affectief maar ook cognitief en normatief van aard. Internet blijkt een kanaal voor het verspreiden van nepnieuws en complottheorieën te zijn, om nog maar te zwijgen van de risico's op het gebied van privacy. Digitale discussies ontaarden in scheldpartijen terwijl publieke meningsvorming aan polarisatie onderhevig raakt. Van de weeromstuit bepleiten sommigen een meer politiek correcte taal of ze storen zich aan de wijze waarop veel gewone burgers tegen minderheden aankijken. Klassieke deugden als respect voor je tegenstander of de bereidheid tot gesprek met andersdenkenden staan onder druk terwijl het gesprek zich veelal beperkt tot mensen die er dezelfde ideeën op na houden. Dus ook ons geestelijke landschap ligt er weinig zonnig bij.

Dit alles suggereert dat het neoliberale tijdperk een reusachtige mislukking was. Sommigen zullen die sombere conclusie willen uitbreiden door te zeggen dat de moderniteit of zelfs de westerse beschaving in haar geheel een puinhoop is. Hier dreigt evenwel een valkuil. Er gaan immers ook heel wat zaken goed. Bovendien zou je kunnen zeggen dat de sombere diagnose van zojuist voornamelijk berust op subjectieve indrukken terwijl de vele positieve prestaties van het Westen zich in objectieve cijfers laten vaststellen. Daarmee stuiten we op een variant van de bekende vraag: moeten we het glas nu halfleeg of halfvol noemen? Beide zienswijzen hebben hartstochtelijke aanhangers. Er zijn – zowel ter linker- als ter rechterzijde van het politieke spectrum – vele auteurs die de dreigende ondergang van het Westen en zijn beschaving aan de kaak stellen. Zie bijvoorbeeld *Wat op het spel staat* van Philipp Blom of *Oikofobie. De angst voor het ei-*

gene van Thierry Baudet.¹ Daar staat tegenover dat er evengoed blijе geesten zijn die aan het geloof in verlichting en vooruitgang vasthouden. Zie bijvoorbeeld *De meeste mensen deugen* dat Rutger Bregman schreef of het door Maarten Boudry gepubliceerde boek *Waarom de wereld niet naar de knoppen gaat*.² Zelf geloof ik niet dat we deze controverse op een directe wijze kunnen oplossen. Er is een omweg nodig waarbij we fundamentele vragen onder ogen zien. Hoe belangrijk het ook is om van wetenschappelijk onderzoek en beschikbare feiten uit te gaan, we moeten ook hun betekenis vaststellen. Dat is in wezen een normatieve zaak en mede daarom lijkt een filosofische reflectie onvermijdelijk.

De vraag is immers *welke* feiten we gebruiken voor het ontwikkelen van een bepaalde gedachtegang, hoe we *samenhang* tussen de gekozen feiten aanbrengen en welke *houding* we tegenover dit alles aannemen. Die stappen hangen niet van de feiten als zodanig af maar van de theorie, het mensbeeld of de wereldbeschouwing die men hanteert. En juist op dat punt lopen de verschillende voorkeuren enorm uiteen. Een goede discussie vereist dan ook dat men de eigen theoretische, filosofische of ideologische aannamen expliciteert en met die van anderen vergelijkt. Pas wanneer er op dit gebied voldoende overlap tussen de deelnemers aan een debat bestaat, kan men het over de relatieve betekenis van bepaalde feiten eens worden. Ik zeg dit met zo veel nadruk omdat ik de afgelopen veertig jaar zelf op beide vlakken werkte. Enerzijds deed ik empirisch onderzoek, zowel op basis van kwantitatieve data als op basis van kwalitatief veldwerk. Anderzijds heb ik me steeds verdiept in theoretische en filosofische beschouwingen. Dat gaf me de overtuiging dat het voortbrengen van nieuwe inzichten het meeste is gebaat bij een combinatie van beide werkwijzen.³ In dit boek streef ik opnieuw een dergelijke combinatie na. Bijgevolg zal de lezer in het nu volgende twee soorten teksten aantreffen. Er zijn hoofdstukken waarin vragen met betrekking tot ons mensbeeld nadrukkelijk aan de orde zijn, terwijl andere hoofdstukken meer in het teken van de

empirische beschrijving staan. Mijn doel is evenwel te laten zien hoe betekenisvolle feiten en filosofische beschouwingen met elkaar verband houden.

Gegeven dit algemene uitgangspunt geef ik kort aan welke stappen mijn betoog zal volgen. Vanwege de titel van mijn boek wil ik eerst aangeven hoe ik het neoliberalisme zie. Daartoe behandel ik vier auteurs die vanaf de zeventiende eeuw een belangrijke bijdrage aan het liberale denken leverden (hoofdstuk 2). Vervolgens schets ik dat dit liberale denken vanaf de Tweede Wereldoorlog een grote invloed op de Nederlandse samenleving had. Ik probeer zoveel mogelijk af te zien van normatieve, morele of politieke oordelen en geef de liberalisering van Nederland in neutrale termen weer (hoofdstuk 3). Dan beschrijf ik welke welkome, heilzame of positieve gevolgen deze liberalisering had. Het gaat niet om mijn eigen voorkeuren maar om datgene wat het merendeel van de Nederlandse bevolking in positieve zin waardeert (hoofdstuk 4). Tegelijkertijd had het proces van liberalisering ook ambivalente gevolgen. Die zet ik opnieuw zo neutraal mogelijk uiteen, al blijft het mogelijk dat overtuigde liberalen een positieve betekenis toekennen aan verschijnselen die ik als ambivalent typeer (hoofdstuk 5). Daarna concentreer ik me op een reeks negatieve of zorgelijke verschijnselen die uit de liberalisering van het samenleven voortvloeien. Het gaat om zaken die een meerderheid van de Nederlanders bijzonder kwalijk vindt en die we door onderzoek van het SCP inmiddels behoorlijk goed in beeld hebben (hoofdstuk 6). Dankzij die gegevens kunnen we eveneens nagaan welke groepen het proces van liberalisering omarmen en bij welke groepen dat juist tot onbehagen leidt. Hoewel dit laatste onder meer in rechts-populistische bewegingen tot uiting komt, denk ik dat het hedendaagse onbehagen vooral met een verlangen naar nationale gemeenschap samenhangt (hoofdstuk 7). Zo kom ik bij de vraag of men behalve een liberale ook een meer sociale visie op het menselijk bestaan kan huldigen. Daartoe schets ik een langere filosofische traditie die de mens als een gemeenschapswezen ziet (hoofdstuk 8). Ten

slotte verdedig ik de relevantie van deze denkwijze voor Nederland. Ik doel niet zozeer op het gegeven dat we mensen als sociale wezens kunnen *opvatten*, maar op verschijnselen die laten zien dat ze daadwerkelijk als sociale wezens *handelen* (hoofdstuk 9). Mijn conclusie luidt dan ook dat de maatschappelijke realiteit het beste met een combinatie van sociaal en liberaal denken te begrijpen is. Overigens geloof ik dat dit niet alleen voor Nederland maar voor grote delen van het Europese continent opgaat. Ik besluit daarom met een pleidooi om liberale en sociale tradities zodanig te verenigen dat er – voorbij het dilemma van de Chinese superstaat versus de Amerikaanse supermarkt – een derde, Europese weg zou kunnen zijn die in het teken van de coöperatie staat (hoofdstuk 10).

Voor een juist begrip van het geheel voeg ik eraan toe dat dit boek de voorlopige afronding van mijn sociaalwetenschappelijk onderzoek zal vormen.⁴ Ik hield me vier decennia bezig met de vraag hoe we de uitgangspunten, de geschiedenis, het functioneren en de dynamiek van het moderne leven dienen te verstaan. Het leidde tot vier soorten publicaties die direct of indirect in dit boek aan bod komen. Een eerste soort heeft betrekking op de theorieën of conceptuele kaders die voor een analyse van menselijk samenleven nodig zijn. Denk aan thema's als hegemonie, geschiedenis, verwantschap, dialectiek, mythologie of cultuur, alsmede het proces waarbij de overgang van een traditionele naar een moderne samenleving zijn beslag gekregen heeft. Een tweede soort betrof de vraag hoe het functioneren van bepaalde domeinen normaal gesproken in zijn werk gaat. Ik bestudeerde onder meer het moderne gezinsleven, de lotgevallen van professionals, het optreden van gezagsdragers, de organisatie van informele zorg, het wel en wee van stedelijke gemeenschappen en de rol van bestuurders of politici in dat verband. Ten derde deed ik onderzoek naar gebeurtenissen waarbij de normale gang van zaken juist werd verstoord. Dat leidde tot studies over het agressieve gedrag van jongeren, over rellen en openbaar geweld, over de problemen waarmee achterstandsbuurten worste-

len, over het onbehagen van politieke of sociale aard en over de vraag wat de ramp met MH17 voor Nederland betekende. Ten vierde schreef ik boeken die bepaalde verschijnselen uit het moderne leven op een meer omvattende manier behandelden. Ze gingen onder andere over hedendaags burgerschap, over de rol van normen in onze maatschappij, over de betekenis van geestelijke beginselen, over hedendaagse vormen van wederkerigheid, over de Nederlandse identiteit en over de vraag wat bestuurlijke of politieke geloofwaardigheid zou kunnen zijn. Al met al gaat het om ruim vijftig publicaties in boekvorm die de bouwstenen voor het nu volgende betoog vormen. Ik verwijs naar de onderliggende studies waar dat nodig is maar hoop dat de lezer me vergeeft als ik daarbij verre van volledig ben.

Het kan geen kwaad om nog even stil te staan bij de methode die ik in de loop der jaren ontwikkelde en die ook in dit boek wordt gebruikt. Je zou haar als een vorm van 'methodisch populisme' kunnen aanduiden. Deze werkwijze dateert uit midden jaren tachtig toen ik aan een proefschrift over de modernisering van het Brabantse platteland begon. Als filosoof was ik vrij goed thuis in allerlei abstracte ideeën over moderniteit, maar het realiteitsgehalte ervan liet zich moeilijk vaststellen. Daarom wendde ik me tot de cultuurhistoricus Willem Frijhoff met de vraag of hij als promotor wilde optreden. Hij ging akkoord maar stelde één voorwaarde, namelijk dat ik de historische bronnen recht zou doen. Bijgevolg bracht ik tien jaar in het streekarchief van Eindhoven en omgeving door. Dat leverde voor mij als filosoof een even schokkende als heilzame ervaring op. Niet alleen omdat ik ondervond hoeveel moeite het soms kost om vast te stellen wat er in het verleden de facto is gebeurd, maar ook omdat ik weinig had aan ideeën van filosofen en andere theoretici over moderniteit. Ik moest me bezighouden met heel basale zaken als graanprijzen, kindersterfte of dorpsruzijs: zaken die voor de bewoners zelf van enorm belang waren maar die bij grote denkers nooit aan bod komen. Zo leerde ik het leven vanuit ongeletterde boeren, wevers en ambachtslieden te bezien. In methodisch op-

zicht moest ik niet het gezichtspunt van machthebbers maar dat van het volk vooropstellen.⁵ Deze benadering bleek ook relevant toen ik me na mijn proefschrift op het hedendaagse Nederland ging toeleegen. Opnieuw moest ik ervaren dat gewone mensen vaak een andere visie op de realiteit hebben dan leden van de maatschappelijke bovenlaag.⁶ De anekdote aan het begin van hoofdstuk 6, paragraaf c is er een illustratie van. Dit methodisch populisme kwam eveneens van pas toen ik werd benoemd tot hoogleraar maatschappelijke bestuurskunde. Specifiek voor dit vakgebied is immers dat het zaken niet vanuit bestaande instituties of systemen onderzoekt – zoals andere bestuurskundigen veelal doen. Ik vroeg me vooral af hoe maatschappelijke actoren als bedrijven, beroepsgroepen en burgers tegen dergelijke systemen aankijken.⁷ Aan die optiek zou ik in dit boek graag vasthouden. Dat eigen waarden van de auteur meespelen is haast onvermijdelijk. Toch wil ik mijn eigen waardeoordelen zo lang mogelijk opschorten in de hoop dat ik kan laten zien welke waarden gewone Nederlanders vooropstellen. Je kunt dat ook als het eerste gebod van antropologisch veldwerk zien.

Hoewel ik zei dat dit boek veertig jaar onderzoek afsluit, maakt het tegelijkertijd deel uit van een project dat nog op realisatie wacht. Na mijn afscheid als hoogleraar aan Tilburg University nam ik me voor om aan een filosofische synthese te gaan werken. Dit project gaf ik als voorlopige titel *Tijd en waarde* mee, daarmee doelend op twee fundamentele assen van het menselijk bestaan die elkaar op een intrigerende manier beïnvloeden. Het hele project kent een viertal bouwstenen. De eerste steen heeft betrekking op het trage maar beslissende proces dat de evolutie van onze menselijke natuur kenmerkt. Mijn bevindingen verschenen vorig jaar in een publicatie die *Heilige geest* als titel heeft.⁸ Het onderhavige boek vormt een tweede bouwsteen en handelt over de wijze waarop het leven zich de afgelopen vijftig jaar ontwikkelde. Voor de derde bouwsteen heb ik wat meer tijd nodig. Die heeft betrekking op de evolutie die het Westen vanaf de Middeleeuwen doormaakte en zit qua historische termijn

tussen de eerste en de tweede studie in. Met de vierde studie wil ik het hele project op een hoger plan tillen. De voornaamste vraag zal zijn hoe wij gezien de dialectiek van tijd en waarde over ons leven kunnen nadenken. Ik moet vanzelfsprekend afwachten of me voor het voltooien van dit project voldoende tijd gegeven is. Een van de eigenaardigheden van ons leven is immers dat het zomaar voorbij kan zijn. Dat is precies de reden waarom ik het nadenken over waarden zo belangrijk vind.

Mocht de indruk zijn ontstaan dat mijn werk neerkomt op een eenzaam avontuur, dan wil ik die bij dezen wegnemen. De enige eenzaamheid bestaat erin dat een zoektocht naar de zin van het bestaan in het huidige academische regime nogal ongebruikelijk geworden is. Verbaal pleiten velen voor een interdisciplinaire werkwijze, maar zodra iemand de grenzen van het eigen vakgebied te buiten gaat, is hij of zij al snel verdacht. Ogenschiijnlijk willen wetenschappers iets aan de samenleving bijdragen, maar ze gaan zelden met maatschappelijke actoren in debat. Op het eerste gezicht is iedereen voor een brede vorming, maar in de praktijk wordt veelal volstaan met het tellen van artikelen in toptijdschriften. Voor een eventuele carrière in academia levert een boek als dit o punten op. Mede daarom prijs ik me gelukkig dat ik vanaf 2016 aan de Vrije Universiteit als hoogleraar wijsbegeerte bij Centrum Æthos aan de slag kon gaan. Daar werkzame collegae als Ad Verbrugge, Govert Buijs, Emanuel Rutten, Jelle van Baardewijk en Haroon Sheikh waren de afgelopen jaren hoogst boeiende gesprekspartners. Dat geldt eveneens voor enkele getrouwen met wie ik nog altijd in discussie ben, zoals Paul Scheffer, Thijs Jansen, Dick de Ruijter en Roland van den Berghe. Het geldt a fortiori voor Heidi de Mare, met wie ik niet alleen al veertig jaar het leven deel maar die mij ook qua ideeën enorm heeft verrijkt. Met deze geestverwanten kost het weinig moeite om je te verzetten tegen een regime dat maatschappelijk en wetenschappelijk de toon aangeeft. Al beseffen we inmiddels wel dat je voor dat verzet vroeg of laat een hoge prijs betaalt.

Ten slotte wil ik de mensen bedanken die het afgelopen jaar

op specifiekere wijze aan het ontstaan van dit boek bijdroegen. Ik denk in de eerste plaats aan onze masterstudenten van Centrum Æthos die in 2019 de cursus ‘Lijnen van een filosofische bestuurskunde’ volgden. Die cursus was half voorbij toen Forum voor Democratie bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart grote winst boekte. Dat gaf aanleiding tot een interessant debat en nieuwe inzichten. Ik hoop dat mijn studenten die in het huidige boek terugvinden. Ook bedank ik alle ledenraadsleden, directeuren en lokale commissarissen van de Rabobank die aan de cursus ‘Wijsheid in tijden van transitie’ deelnamen. Deze door de Filosofische School Nederland georganiseerde leergang had vooral betrekking op het coöperatieve gedachtegoed en ook dat heeft hopelijk zijn weg gevonden naar dit boek. Overigens past hier een bijzonder woord van dank aan de heer Dirk Duijzer, die er vanuit de Rabobank voor zorgde dat deze leergang goed van start kon gaan. Vervolgens een woord van dank aan mijn collega Paul Dekker, die zo vriendelijk was mij te voorzien van vele data die sinds 2008 voor het Continu Onderzoek Burgerperspectieven verzameld zijn. Verder ben ik collega Thijs Jansen erkentelijk voor het opsporen van een aantal theoretische teksten en auteurs die voor de onderhavige thematiek zeer relevant bleken. Last but not least gaat mijn dank uit naar Kim Putters, die bij dit boek een voorwoord schreef dat voor zichzelf spreekt.